

ДӘСТҮРЛІ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ БАҒЫТТАР ЖӘНЕ ЕЖЕЛГІ ТҮРІКТЕР МЕН ОЛАРДЫҢ АРҒЫ ТЕГІ ТУРАЛЫ

Тұрғанжан ТӨЛЕБАЕВ

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің профессоры, т.ғ.д., Алматы қ.*

Дәстүрлі тарихи лингвистикалық география мен ареалды лингвистика түріктердің ежелгі этникалық тамырлары III ғасырда тек Алтай мен Байкал бойында, аздап Орталық Азияда байқалған деп көрсетеді. Ол көзқарас бойынша IV ғасырда түрік тілдес тайпалар Орта Азияға, кейінірек Батыс Сібір мен Шығыс Еуропаға қоныстанып, жергілікті отырықшы-егінші халықтарды түріктендірген делінеді. Дәл осы тұжырымдар көлемінде зерттеушілер тарапынан кейінгі кездері олардағы шындықтың дәрежесі туралы көптеген мәселелер көтеріліп жүр. Солардың ішінде көп айтылып жүргендері:

1. Қалайша көшпелі түрік тайпалары жергілікті отырықшы халықтарды түріктендірді? Мүмкін дәстүрлі көзқарас бойынша керісінше болар?

2. Түріктер қалайша шағын уақыт аралығында өте тез көбейіп, Батыс Сібір, Орта Азия мен Шығыс Еуропаны басып алды?

Аталған дәстүрлі көзқарас бойынша түрік-сахалар Шығыс Сібірге Байкал бойынан X–XV ғғ. ғана келді, оған дейін бұл аймақта түрік тілдестер болмаған делінген еді. Бірақ А. Окладников бастаған кеңес-америкалық экспедиция бұл тұжырымның дұрыс емес екендігін дәлелдеді. 1975 жылы жарияланған «Первыми американцами были сибиряки» атты мақаласында А. Окладников Америка материгіне Беринг бұғазы арқылы бұдан 20–30 мың жыл бұрын өткен алғашқы американдықтардың тілінде түріктік белгілердің болғандығын айқындады [1]. Бұл мәселемен бүгінгі таңда кең түрде айналысып жүрген Ә. Ахметов үндістердің түркілік тегі туралы көптеген еңбектерін жариялауда.

Ендеше позитивизм, әсіресе Кун, Лакатос, Тулмин, Фейерабенд т.б. жаңғыртқан, әлеуметтік мәдени факторлардың рөлін ғылым динамикасында қарастыру қажеттігін ұсынып отырған, бүгінгі таңдағы постпозитивизм бойынша түрік тілінің негіздері бұдан 20–30 мың жыл бұрын-ақ қаланған деген тұжырым жасаудың ғылыми негіздемесі бар деп есептелуі қажет.

Енді біз сол постпозитивизм бойынша бұл тұжырымымызды дәлелдеп көрейік. 1947 жылдан бері шумер-түрік паралелдері мәселелерімен айналысып келе жатқан түрік ғалымы Осман Недим Туна 1990 жылы жарық көрген кітабында 168 шумерлік сөзге салыстырмалы тарихи талдау жасап олардан ежелгі түрік тілінің тамырларын табады. Олардың фонетикалық, грамматикалық ерекшеліктерін зерттей келе бұл тілдердің ұзақ уақыт бойы бір-біріне өте күшті ықпал еткендігі жөнінде қорытынды жасаған. О.Н. Туна түрік тілі бұдан 5500 жыл бұрын-ақ фонетикалық және грамматикалық тұрғыда жүйеленген. Ал сол жүйенің қалыптасуы үшін тағы да 5500 жыл кеткен деп есептеген жағдайда түрік тілінің жасы 11 мың жыл болып есептеледі. Сол түрік тіліндегі жазудың беку уақытына келетін болсақ ол бұдан 8000–8500 жыл бұрын болған, – деген тұжырым жасайды [2].

Келесі бір түрік ғалымы Қазым Миршан «Алфаветик язы башлангычы» («Алфавиттік жазудың басталуы») атты Бодрумда 1994 жылы шыққан еңбегінде руналық және рунаға ұқсас жазбаларды, тастар мен үнгірлердегі суреттерді зерттеу барысында жаңа тұжырымдар жасайды [3]. Мәселен ол Сібірде, Қазақстанда, Абакан – Енисайда, Лена бойында, Алтай тауларында, Шығыс Түркістанда, в Анадоляда, Румынияда, Грецияда, Швейцарияда, Италияда, Францияда, Солтүстік Испанияда табылған бұдан 20 мың жыл бұрынғы бояулармен салынған пиктограммаларды, 15 мың жыл бұрынғы жартастар мен тастардағы петроглифтерді зерттей отырып, олардан бірте-бірте алфавит пайда болған, Түріктерде де жазу осылай дүниеге келген, – деген болжам жасаған. Ол тіпті бұдан 4500 жыл бұрын Франция жерінде жазылған глезелдік жазбалар мен прототүрік жазбаларын салыстырмалы түрде талдай отырып, бір кездері Орта Азиядан Францияға дейін созылған орасан зор түрік өркениеті болған дейді. Айта кететін нәрсе оның аталған жазбалардың сырын ашуына Сорбонн профессоры Роберт Лирикс көмектескен және ол «глезелдік» жазбамен этрусскілік жазулардың ұқсастығына да назар аударған.

А. Аманжолов: «Самая старая надпись Тюркским алфавитом, Иссыкская надпись написаная на плоском серебряном кубке, была найдена в 1970 году в королевской могиле расположенной в Балыкчи (Иссык), Киргизском городе у озера Иссык, и была датирована V в. до н.э.», – дейді өзінің «Генезис тюркского рунического алфавита» атты Алматыда 2003 жылы шыққан кітабында [4]. Ол да түрік алфавитінің б.з.б. V ғасырдың өзінде-ақ пайдаланылғанын айтады және оның өте көне замандардан келе жатқанын жоққа шығармайды.

О.Н. Туна мен К.Миршан Еуропада өткен бірнеше халықаралық конференциялар мен симпозиумдарда өз тұжырымдамаларын жариялап, дәлелдеген белгілі ғалымдар. Олардың тұжырымдары түрік тілінің бұдан 11 мың, ал жазуының 8–8,5 мың жыл бұрынжәне талдауда мәдени-антропологиялық зерттеулердің методологиясы деп есептелетін диффузионизмді пайдаланған тиімділеу.

Әзербайжан зерттеушісі Фиридун Агасьюглу Джалилов шумер, аккад, ассирия және урарту деректері негізінде б.з.б. IV–III мыңжылдықтарда Ассирия мен Урарту аралығындағы Тигр бойында өмір сүрген субарлардың, олардан

төменірек мекендеген кумандар, гутилер мен лулулардың және Урмия көлі маңындағы туруктердің түрік тілдестігін дәлелдеуде [5].

У.Х. Шалекенов кейінгі жылдары арийлер туралы жазып жүр. Мен де екі-үш мақалада бұл мәселені көтердім. Басқа қазақ зерттеушілері арийлер туралы көп көңіл аудармай отыр десем артық айтпаспын.

Арийлер Үндістанға б.з.б. II мыңжылдықта барған деп есептеледі. Олардың арғы отаны туралы мәселені арнайы қарастырған Индияның даңқты қоғам және мемлекет қайраткерлері Дж. Неру мен С.А. Данге болғаны белгілі. Дж. Неру Грекиеге барған арийлерді грек-арийлер, ал Үндістанға барғандарын үндіарийлер деп атайды. Ол атаулар туралы өз көзқарасымды 2008 жылғы мақаламда білдіргенмін [6].

Бұл жерде грек-арийлер ретінде б.з.б. XII ғасырда Балқан түбегіне басып кірген дорий тайпалары айтылып отыр. Дж. Неру сонымен бірге Персия мен Месопотамияда арийлік қоныстардың болғандығын да атап өтеді [7]. Ал С.А. Данге арийлердің кейбір тармақтарының Еуропа мен оңтүстік-батыс және оңтүстік Азияға қоныс аударғанын айта келіп, Индияға олар Гималай, Пенджаб және Кашмир арқылы келді деп көрсетеді [8]. Сонымен С.А. Данге айтқандай Гималайдың арғы жағындағы арийліктердің белгілі бір топтары жан-жаққа қоныс аударғанға дейін олар қазіргі Қазақстан, кейбір зерттеушілер жазып жүргендей Сібір аймағында да өмір сүрді ғой. С.А. Данге арийліктердің ганалары – берік әлеуметтік-шаруашылықтық ұйымдары туралы айтады және оның арғы отанында қалыптасқан жүйе екендігіне назар аударады.

Мен Г.М. Бонгард-Левин мен Н.В. Гуровтың мына тұжырымына да назар аудару керек деп есептеймін: «миграция индоарийских племен шла волнообразно и в течение длительного времени; что она началась задолго до сложения «Ригведы» как литературного памятника, что в создании гимнов «Ригведы» принимали участие различные индоарийские племена, говорившие, по видимому, на разных диалектах [8]. Бұл зерттеушілер арийлердің Үндістанға Пенджаб арқылы барғанын айтады. Біздіңше арийлердің Еуропа мен оңтүстік-батыс Азияға да қоныс аударуы толқын түрінде өткен.

Белгілі татар зерттеушісі Мирфатых Закиев өзінің «Происхождение тюрков и татар» атты Мәскеуде 2002 жылы шыққан монографиясында арлар, арийлер және гандарийлер туралы Геродот деректерін келтіре отырып былай дейді: «Что касается этнонима *гандарии*, то он по тюркской этимологии называется также аров/арийцев, но аров, имеющих гана/хана: *ганды-ар*, где *ганды/ханлы* ‘имеющие хана’» [9]. Бұған қарағанда М. Закиев арийлерде мемлекеттік басқару болған деп есептейді.

Бүгінгі таңда өзінің арғы тегін арийлерден таратуға ұмтылушылар көбейді. Орыс зерттеушілері арийлердің Индияға қоныс аударуын Кавказ арқылы көрсетіп жүр. «Курды и арийцы» атты қалың кітаптың шығуы да осыны байқатады. Бұл сөз жоқ арийлердің «ең таза қанды халық» ретінде дәріптелуінен. Ал таза қанды деген атақ оларға бекер берілмесе керек. Өздерінің ганаларын мықтай түсу, сырттан басып алу әрекеттерін болдырмау үшін біршама жүйеленген шаруашылықтық-әлеуметтік басқару ұйымын құрған. Ал бұл бізге

белгілі «әскери демократия», ру-тайпалық басқа да бірлестіктерге қарағанда адамзат тарихындағы ең алғашқы біршама берік, мықты және сонысымен тұйықталған сияқты көрінетін ұйымдастырылған, жүйелі тәртібі бар ганалардан құралғандықтан шеттен ене алмайтындай болуы себепті пайда болған «таза қандылар» деп қарастырылуы біршама шындыққа жақын деп ойлаймыз. Оның үстіне диффузионизм Үндістандағы ганалары мен касталық жүйенің қалыптасуына арийліктердің ықпалы болған деген тұжырым жасауға мүмкіндік береді.

Қалай болса да біз үшін осы баяндамадағы келесі бір мәселе сол арийлердің өмір сүрген уақытын айқындау болып табылады. Бұл әрине арнайы зерттеуді қажет етеді. Дегенмен біздің ол мәселені зерттеушілерге ой салу мақсатында мынаны айта кеткеніміз жөн сияқты.

Арийлер – қазіргі қазақ даласында ежелде өмір сүрген аты белгілі халықтың алғашқысы. II мыңжылдықта жер шарының біраз бөлігіне таралған арийлер арғы отанында одан бұрын кемінде тағы да екі жүз жылдай өмір сүрген деп ойлаймыз. Бүгінгі таңдағы үндірандық тіл тобы туралы болжамдарды сынаушылар арийлердің прототүрік тілінде сөйлегенін айтады.

Арийлерден кейінгі негізгі отаны қазіргі қазақ жері болған халық – сақтар. Бүгінгі таңда сақтардың *өмір сүрген уақытымен аумағы* қайта қарауды қажет ететін мәселе. Бәрімізге белгілі кеңестік кезеңде бүкіл далалы аймақта бірыңғай сақ мәдениетінің қалыптасуы б.з.д. VII ғ. деп көрсетілген еді. Міне содан бері бұл датадан арыға бармау қабылданған тәртіп сияқты болып келеді.

Ал Қытайдың белгілі археологы Таң Шиэнчун 1993 жылы «Әдебиет-тарихи білімі» журналының 7 санындағы «Жыужы» атты мақаласында: «1980 жылы Лоб-нұрдың батыс жағындағы Лыулэн ежелгі жұртынан бір әйелдің сүйегі табылды. Зерттеуге қарағанда, *ол осыдан 4000 жылдың алдында жасаған адам*», – дей келе оның сақ екендігі күдік тудырмайтынын жазады [10, 13]. Ал, екінші бір қытай зерттеушісі Ваң Минжы «Іле өзені алқабындағы сақтар» атты 1985 жылы жарияланған мақаласында: «Нылқы ауданындағы Нұрасайдан табылған мыс кенінің орны мен Іле өзені алқабынан табылған көптеген мыс бұйымдарынан біз мынадай ой түйіндейміз. *Іле өзені алқабында біздің жыл санауымызға дейінгі 1000 жыл шамасында Соғыс мемлекеттері дәуіріне дейін өмір сүрген сақтарда мыс мәдениеті едәуір дамыған*», – деген еді [10, 48]. Бұл екі тұжырым да сақтар тарихының хронологиясын қайта қарауды қажет етеді. Бұл жазылғандарға қарап, сақтар мыс дәуірінде болмаса да, қола дәуірінде, *демек б.з.б. II мыңжылдықтарда өмір сүргендігі көп күмән келтіре қоймайтын сияқты*. Бұл да зерттеуді, анықтауды қажет ететін мәселенің бірі. Тарихи уақыттың тарихи кеңістікті өзгертіп отыратынын ескере отырып сақтар мен скифтердің біртұтастығын Ұлы сақ империясын құрғандығын кейінгі кездері жекелеген археологтар жазып, айтып жүр. Бұл бүкіл түркі ғалымдары қолдауға тұрарлық тұжырым.

Мирфатых Закиев аталған көлемді еңбегіндегі «Скифо-сарматские этнические корни Тюрков» атты тарауында скифтер мен сақтарды бірге қарастырады және олардың ирантілдістігі туралы тұжырымға күйрете соккы бере

отырып, түріктілдестігін дәлелдейді. I–II ғғ. өмір сүрген Дионисийдің Каспийдің солтүстік-батысында өмір сүрген халықтар туралы деректерін келтіре отырып: «Из перечисленных им племен все были тюркоязычными: скифы – в основном тюркоязычны, *каспи* – это также тюрки, этноним которых состоит из элементов *кас* ‘скала’, *пи* (*бей, бай*) – первоначальный тюркский этноним, *алан* < *алуан* < *албан* – этноним тюркских племен, *кадус* – тюркский этноним, состоящий из первоначального этнонима *ус* (вариант этнонима *ас*), определением его выступает *кад* < *кас* ‘скала’, *кадус* ‘асы у скалистых гор’». – дейді. Аталған тарауға қорытынды жасай келе: «индоиранисты, специально отбирая из скифских письменных памятников ираноязычные слова, пытаются представить язык скифов как единый язык иранской группы, а отдельные из них тщетно доказывают, что древнеиранский язык скифов является якобы языком предков осетин.

Мы считаем, что среди скифов большое (основное) место занимали тюрки. Далее мы обращаем внимание читателей на то, что в Центральной и Средней Азии сюны/гуны (хунны) и их разновидности сяньби, усунь, табгачи, жуэнь и эфталиты образовали обширный древний тюркоязычный ареал», – дейді М. Закиев [9, 107].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1. Окладников А. Первыми американцами были сибиряки // Наука и жизнь, 1975, №12, 7-б.
2. О.Н. Туна. Байырғы түрік тілі. Анкара, 1990. 49-б.
3. Миршан К. Алфаветик язы башлангычы. Бодрум, 1994. 77-б.
4. Аманжолов А. Генезис тюркского рунического алфавита. А., 2003. 4-б.
5. Т.Ә. Төлебаев. Ежелгі Қазақстанның тарихи кеністігі туралы // Халықаралық интеграция мен модернизация жүйесіндегі Қазақстан-Германия қатынастары. А., 2008. 56-б.
6. Неру Дж. Взгляд на всемирную историю. М., 1980. 123-б.
7. Данге С.А. Индия от возникновения первобытного коммунизма до разложения рабовладельческого строя. М., 1950. 41-б.
8. Бонгард-Левин Г.М., Гуров Н.В. Древнейшая этнокультурная история народов Индостана: итоги, проблемы, задачи исследования // Древний Восток: этнокультурные связи. М., 1988. 77-б.
9. Закиев М. Происхождение тюрков и татар. М., 2002. 91-б.
10. Таным тармақтары. А., 2005. 13-б.